

Historical Analysis of the Formation of Resource Mobilization in the Cities of Farahan and Tafresh during the Iranian Islamic Revolution (1963-1979)

Seyyd Bagher Hossini Karimi¹ | Hadi Bayati^{*2}

1. Assistant Professor, Department of Islamic Theology, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Mazandaran, Babolsar, Iran.

2. Associate Professor, Department of Islamic Theology, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Mazandaran, Babolsar, Iran.

Abstract

One of the significant dimensions of the Iranian Islamic Revolution is the extent of its influence in deprived regions and small towns, as well as the active participation of their inhabitants in the revolutionary movement. Therefore, identifying the geographical scope of the Islamic Revolution and examining the process through which revolutionary movements emerged and expanded in different regions constitute important areas of revolutionary studies. This study aims to investigate the historical formation of resource mobilization in the cities of Farahan and Tafresh during the Islamic Revolution (1963-1979). This research adopts a descriptive-analytical approach and is grounded in Charles Tilly's Resource Mobilization Theory. The required data were collected through documentary, library, and oral history sources and analyzed using the historical analysis method. The findings indicate that during the Islamic Revolution in Farahan and Tafresh, the clergy, merchants, educators, and women were among the main social groups involved in mobilizing resources against the Pahlavi regime. In addition, non-organizational groups operated primarily under the leadership of clerics and within mosques and religious centers. The resources employed included utilitarian resources, such as disseminating information through cassette tapes, and normative resources, including the organization of religious ceremonies during the months of Muharram, Safar, and Ramadan. Resource mobilization patterns also emerged in both defensive and offensive forms. The results demonstrate that resource mobilization played a significant role in organizing and expanding revolutionary activities in Farahan and Tafresh. Collective actions in these areas can be classified into reactive collective actions and innovative collective actions. This finding highlights the influential role of social and religious forces in the spread of the Islamic Revolution in these two counties.

Article Info

Article type: Research

Received: November 24, 2025

Received in revised from:

January 14, 2026

Accepted: January 24, 2026

Published online: June 20, 2026

Keywords:

Resource Mobilization, Farahan, Tafresh, Islamic Revolution, Charles Tilly, Pahlavi Regime.

*Corresponding author:

H.bayati@umz.ac.ir

تحلیل تاریخی شکل گیری بسیج منابع در شهرهای فراهان و تفرش در بستر انقلاب اسلامی ایران (۱۳۴۲-۱۳۵۷)

سیدباقر حسینی کریمی^۱ | هادی بیاتی^{۲*}

۱. استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.
۲. دانشیار گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.

چکیده

اطلاعات مقاله

یکی از ابعاد مهم انقلاب اسلامی ایران، میزان نفوذ آن در مناطق محروم و شهرستان‌ها و مشارکت فعال ساکنان این مناطق در فرایند پیروزی انقلاب است. از این رو، شناخت قلمرو جغرافیایی انقلاب اسلامی و بررسی چگونگی شکل گیری و گسترش حرکت‌های انقلابی در مناطق مختلف، از موضوعات اساسی مطالعات انقلاب به شمار می‌آید. پژوهش حاضر با هدف بررسی تاریخی چگونگی شکل گیری بسیج منابع در شهرهای فراهان و تفرش طی فرایند انقلاب اسلامی ایران در فاصله سال‌های ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۷ انجام شده است. این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با بهره گیری از چهارچوب نظری «بسیج منابع» چارلز تیلی انجام شده است. داده‌های مورد نیاز از طریق منابع کتابخانه‌ای، اسنادی و تاریخ شفاهی گردآوری و با روش تحلیل تاریخی بررسی شده‌اند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در جریان انقلاب اسلامی در فراهان و تفرش، روحانیان، بازاریان، فرهنگیان و زنان از مهم‌ترین گروه‌های اجتماعی بسیج کننده منابع برای مقابله با حکومت پهلوی بودند. همچنین گروه‌های غیرسازمانی عمدتاً با محوریت روحانیان و در بستر مساجد و حسینیه‌ها فعالیت می‌کردند. منابع مورد استفاده شامل منابع فایده‌مندانه، مانند اطلاع‌رسانی از طریق نوارهای کاست و منابع هنجاری، همچون برگزاری آیین‌های مذهبی در ماه‌های محرم، صفر و رمضان بود. الگوهای بسیج منابع نیز در قالب بسیج تدافعی و تهاجمی نمود یافت. نتایج پژوهش بیانگر آن است که بسیج منابع در فراهان و تفرش نقشی مؤثر در سازمان‌دهی و گسترش کنش‌های انقلابی داشته و کنش‌های جمعی شکل گرفته در این مناطق را می‌توان در دو دسته کنش‌های واکنشی و ابتکاری طبقه‌بندی کرد. این امر نشان‌دهنده نقش مؤثر نیروهای اجتماعی و مذهبی در گسترش انقلاب اسلامی در شهرستان‌های یاد شده است.

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۰۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۱/۲۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۰۴

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۳/۳۰

صفحات: ۸۳-۱۰۷

کلیدواژه‌ها:

بسیج منابع، فراهان، تفرش، انقلاب اسلامی، چارلز تیلی، پهلوی.

* نویسنده مسئول:

H.bayati@umz.ac.ir

استناد: حسینی کریمی، سید باقر و بیاتی، هادی (۱۴۰۵). تحلیل تاریخی شکل گیری بسیج منابع در شهرهای فراهان و تفرش در بستر انقلاب اسلامی ایران (۱۳۴۲-۱۳۵۷). دوفصلنامه تاریخ نامه انقلاب، ۸ (۱)، ۸۳-۱۰۷.

<https://doi.org/10.22034/te.2026.561871.1283>

مقدمه

بی‌تردید ثبت و تحلیل وقایع دوران انقلاب کبیر اسلامی ایران که با مجاهدت اقشار مختلف مردم و رهبری امام خمینی در ۲۲ بهمن ۱۳۵۷ به پیروزی رسید، از مهم‌ترین وظایف پژوهشگران تاریخ معاصر است. این امر، ادای دینی به فداکاری، همبستگی و یکپارچگی امت اسلامی در به ثمر رساندن انقلابی است که ریشه در تاریخ و فرهنگ این سرزمین داشت و از ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ به صورت مبارزه‌ای علنی و سازمان‌یافته علیه رژیم پهلوی آغاز شد. یکی از ابعاد مهم و درعین حال کمتر مورد توجه انقلاب اسلامی، میزان نفوذ آن در مناطق محروم و شهرستان‌ها و نقش مؤثر مردم این مناطق در پیروزی انقلاب است. شناخت قلمرو جغرافیایی انقلاب اسلامی، یعنی مکان‌ها و مناطقی که صحنه مبارزات مردمی علیه رژیم پهلوی بوده‌اند، از مباحث بنیادین - اما نسبتاً مغفول - در پژوهش‌های مربوط به انقلاب اسلامی به شمار می‌آید. بیشتر مطالعات موجود، بر رخدادهای کلی و ملی انقلاب تمرکز داشته‌اند و از بررسی جزئیات و تحرکات مردمی در شهرها و روستاهای مختلف غفلت کرده‌اند. از آنجاکه درک جامع و عمیق از انقلاب اسلامی بدون شناخت زمینه‌ها، نیروها و تحرکات محلی آن ممکن نیست، ضرورت دارد تاریخ‌های محلی انقلاب اسلامی به صورت مستند و نظام‌مند ثبت و تحلیل شوند. چنین پژوهش‌هایی نه تنها به بازنمایی نقش مناطق مختلف کشور در پیروزی انقلاب کمک می‌کنند، بلکه تصویری واقعی‌تر از پویایی اجتماعی و سیاسی جامعه ایران در دهه‌های منتهی به انقلاب ارائه می‌دهند. در این میان، استان مرکزی به دلیل جایگاه ویژه‌اش - زادگاه بنیان‌گذار انقلاب اسلامی و یکی از مراکز صنعتی کشور - از موقعیتی ممتاز در تاریخ معاصر ایران برخوردار است. در بین شهرستان‌های این استان، فراهان و تفرش به عنوان دو منطقه فرهنگی و تاریخی، همواره در تحولات سیاسی و اجتماعی ایران نقش آفرین بوده‌اند و این نقش در دوران انقلاب اسلامی ابعاد گسترده‌تری یافته است. در جریان انقلاب، اقشار مختلف از جمله روحانیون، بازاریان، فرهنگیان و دانشجویان و زنان در این دو شهرستان، حضوری فعال و اثرگذار در مبارزات مردمی داشتند. براین اساس، پژوهش حاضر با تکیه بر اسناد تاریخی، منابع مکتوب و داده‌های شفاهی و با بهره‌گیری از «نظریه بسیج منابع» چارلز تیلی،

به بررسی روند تاریخی شکل‌گیری بسیج منابع در شهرستان‌های فراهان و تفرش طی سال‌های ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۷ می‌پردازد. هدف پژوهش، تبیین سازوکارها، گروه‌ها و منابعی است که در فرایند انقلاب اسلامی در این دو شهرستان به کار گرفته شد. این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش اصلی است:

روند تاریخی بسیج منابع در شهرستان‌های فراهان و تفرش در فرایند انقلاب اسلامی چگونه شکل گرفته است؟ فرضیه پژوهش، این است که پیشینه مذهبی و فرهنگی قوی در شهرستان‌های فراهان و تفرش زمینه‌ساز بسیج گسترده مردم در حمایت از انقلاب اسلامی بوده است.

اهمیت و ضرورت پژوهش در آن است که با تحلیل دقیق و مستند نقش نیروهای اجتماعی در سطح محلی، تصویری روشن‌تر از چگونگی گسترش انقلاب اسلامی در سراسر کشور به‌ویژه در مناطق کمتر مطالعه شده ارائه می‌دهد و بدین ترتیب، گامی در جهت تکمیل تاریخ‌های محلی انقلاب اسلامی ایران به شمار می‌آید.

۱. پیشینه پژوهش

هرچند پژوهش‌هایی پیرامون مباحث تاریخی و تحولات شهرستان‌های فراهان و تفرش انجام شده است؛ از جمله فراهان‌نامه: نگاهی به فرهنگ و آداب و رسوم مردم فراهان نوشته اسماعیل مرادی غیاث‌آبادی و رضا مرادی غیاث‌آبادی، کهن دیار فراهان نوشته مصطفی زمانی‌نیا، رجال تاریخ‌ساز تفرش نوشته مسعود رجبی، نسیم تفرش نوشته محمدابراهیم افضل‌ی و سیری کوتاه در جغرافیای تاریخی تفرش و آشتیان نوشته مرتضی سیفی تفرشی. همچنین از آثار نزدیک به موضوع پژوهش حاضر می‌توان به کتاب‌های انقلاب اسلامی در استان مرکزی در دو جلد و انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک (روزشمار استان مرکزی) اشاره کرد. در این آثار، تحولات تاریخی شهرستان‌های فراهان و تفرش و نیز حوادث انقلاب اسلامی در شهرستان‌های استان مرکزی به‌صورت کلی بررسی شده‌اند؛ بااین حال، هیچ‌یک از پژوهش‌های یاد شده واجد نوآوری‌های زیر نیستند:

الف) بررسی روند تاریخی شکل‌گیری بسیج منابع در شهرستان‌های فراهان و تفرش در فرایند انقلاب اسلامی؛

ب) تبیین مؤلفه‌های «نظریه بسیج منابع» در شهرستان‌های فراهان و تفرش با تکیه بر نظریه چارلز تیلی.

ازاین‌رو، پرداختن به این موضوعات از منظری نو و با رویکردی متفاوت، ضرورتی انکارناپذیر به نظر می‌رسد.

۲. چهارچوب نظری پژوهش

چارلز تیلی در کتاب از بسیج تا انقلاب با ارائه مدلی مفهومی، چگونگی شکل‌گیری فرایند کنش‌های جمعی در وضعیت‌های انقلابی را تبیین می‌کند. وی این مدل را «مدل بسیج» می‌نامد (تیلی، ۱۳۸۵، ص. ۸۳). از دیدگاه تیلی، «بسیج» فرایندی است که طی آن گروهی از افراد از حالت انفعالی و پراکنده به مجموعه‌ای فعال و سازمان‌یافته در عرصه زندگی عمومی تبدیل می‌شوند. در مقابل، «بسیج‌زدایی» فرایندی معکوس است که به فروپاشی و کاهش انسجام گروه می‌انجامد (تیلی، ۱۳۸۵، ص. ۱۰۵). در مدل بسیج تیلی، متغیرهای اصلی در دو سطح درون‌گروهی و برون‌گروهی قابل شناسایی‌اند.

۲-۱. عناصر درون‌گروهی

منافع: منافع مشترکی که در اثر تعامل گروه با سایر جمعیت‌ها شکل می‌گیرد، مبنای اصلی پیوند و انگیزش مدعیان است. هرچه این منافع مشترک‌تر و ملموس‌تر باشند، تمایل به اقدام جمعی افزایش می‌یابد.

سازمان: منظور از سازمان، گروه‌هایی از افراد است که تلاش‌های خود را برای دستیابی به هدفی مشخص هماهنگ می‌سازند. هر اندازه اعضای گروه از نظر هویتی و ساختاری منسجم‌تر باشند، گروه سازمان‌یافته‌تر و کارآمدتر خواهد بود.

بسیج منابع: بسیج منابع به معنای تلاش گروه‌ها برای دستیابی به منابعی است که اجرای عمل جمعی را ممکن می‌سازد. کاهش این منابع، منجر به «بسیج‌زدایی» می‌شود. منابع از دیدگاه تیلی سه نوع‌اند:

منابع اجبارآمیز: ابزارهایی که با استفاده از قدرت فیزیکی یا تهدید، دیگران را وادار به پذیرش می‌کند - مانند سلاح.

منابع فایده‌مندانه: منابعی چون: پول، امکانات مالی یا ابزارهای ارتباطی - نظیر نوار کاست و اعلامیه - که در اختیار نیروهای چالشگر قرار دارد.

منابع هنجاری: منابعی که بر پایه ارزش‌ها و باورهای مشترک موجب وفاداری و تعهد اعضا می‌شود؛ مانند برگزاری آیین‌های مذهبی در ماه‌های محرم، صفر و رمضان (تیلی، ۱۳۸۵، ص. ۱۱۵).

تیلی همچنین سه نوع بسیج منابع را معرفی می‌کند:

- **بسیج تدافعی:** هنگامی رخ می‌دهد که تهدیدی بیرونی موجب می‌شود اعضای گروه منابع خود را برای مقابله با دشمن گردآورند (تیلی، ۱۳۸۵، ص. ۱۱۱).

- **بسیج تهاجمی:** معمولاً از بالا به پایین صورت می‌گیرد و گروه در واکنش به فرصت‌های فراهم‌شده برای تحقق منافع خود اقدام به بسیج منابع می‌کند.

- **بسیج تدارکی:** نوعی بسیج پیش‌نگر است که گروه برای مواجهه با فرصت‌ها و تهدیدهای آینده، به ذخیره و آماده‌سازی منابع می‌پردازد (تیلی، ۱۳۸۵، ص. ۱۱۲).

۲-۲. عناصر برون‌گروهی

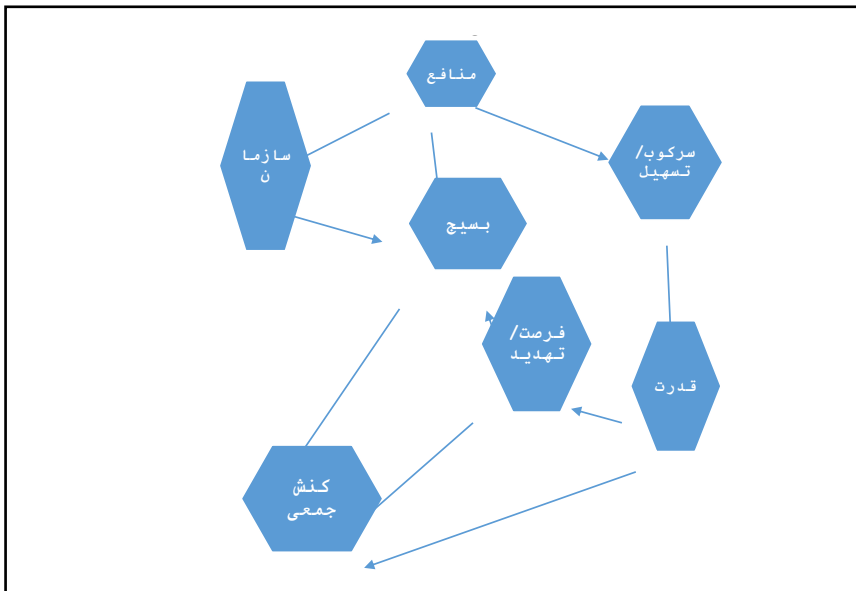
سرکوب یا تسهیل: هر کنش جمعی در تعامل با نیرویی بیرونی شکل می‌گیرد. در این تعامل، رفتار طرف مقابل - در اینجا حکومت پهلوی - می‌تواند از سرکوب تا تسهیل متغیر باشد. سرکوب، اقداماتی است که هزینه کنش جمعی را افزایش می‌دهد، درحالی‌که تسهیل، شرایط را برای کنش جمعی آسان‌تر می‌کند (تیلی، ۱۳۸۵، ص. ۱۴۹).

قدرت: به باور تیلی، احتمال سرکوب یا تساهل در برابر کنش جمعی تابعی از دو عامل است: میزان کنش و قدرت گروه. هرچه میزان کنش بالاتر باشد، احتمال سرکوب افزایش می‌یابد و هرچه گروه قدرتمندتر باشد، احتمال سرکوب کاهش پیدا می‌کند (تیلی، ۱۳۸۵، ص. ۱۷۱). در این پژوهش، قدرت به معنای میزان توان و نفوذ گروه‌های متحد در شهرهای فراهان و تفرش در مقابله با حکومت پهلوی است.

فرصت و تهدید: رابطه میان منافع گروه و شرایط محیطی بیرون از آن، در قالب فرصت‌ها و تهدیدها تبیین می‌شود. منافع، به امتیازات یا محرومیت‌هایی اشاره دارد که از تعامل با دیگر گروه‌ها حاصل می‌شود، درحالی‌که فرصت یا تهدید، احتمال واقعی وقوع آن تعاملات را نشان می‌دهد (تیلی، ۱۳۸۵، صص. ۸۴-۸۵).

۳. کنش جمعی

تیلی، «کنش جمعی» را اقدام هماهنگ گروهی از مدعیان برای دستیابی به اهداف و منافع مشترک تعریف می‌کند (تیلی، ۱۳۸۵، ص. ۸۴). سطح بسیج هر گروه به میزان منافع مشترک، سازمان‌یافتگی درونی و نوع فرصت‌ها و تهدیدهای بیرونی بستگی دارد. براین اساس، در پژوهش حاضر با اتکا به الگوی بسیج چارلز تیلی، عناصر اصلی شامل منافع، سازمان‌ها، بسیج منافع، کنش‌های گروهی و فرصت‌ها و تهدیدها در شهرستان‌های فراهان و تفرش طی سال‌های ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۷ مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد تا چگونگی شکل‌گیری بسیج منابع در روند انقلاب اسلامی در این مناطق روشن شود.

شکل ۱: مدل بسیج چارلز تیلی

۴. روش پژوهش

برای بررسی روند تاریخی شکل‌گیری بسیج منابع در شهرهای فراهان و تفرش، از دو دسته منبع، شامل منابع شفاهی و منابع کتابخانه‌ای و اسنادی، بهره گرفته شده است. با گذشت بیش از چهار دهه از پیروزی انقلاب اسلامی، همچنان بخش قابل توجهی از شاهدان و کنشگران این رویداد تاریخی در قید حیات هستند و می‌توان از آنان به‌عنوان منابع زنده و قابل اعتماد در تاریخ‌نگاری محلی انقلاب اسلامی بهره برد. حضور این افراد، فرصت ارزشمندی برای پژوهش‌های میدانی در حوزه تاریخ انقلاب فراهم می‌آورد؛ زیرا روایت‌های شفاهی آنان می‌تواند بسیاری از زوایای کمتر شناخته‌شده و ناگفته این رویداد را روشن سازد. براین اساس، در پژوهش حاضر از روش تاریخ شفاهی به‌صورت محدود استفاده شده و با بیش از ده نفر از فعالان، شاهدان و چهره‌های انقلابی استان مرکزی و شهرستان‌های فراهان و تفرش مصاحبه به عمل آمده است. اسامی برخی از این افراد در انتهای پژوهش ذکر شده است. در کنار داده‌های میدانی، از منابع مکتوب نیز به‌طور گسترده استفاده شده است. این منابع شامل اسناد، روزنامه‌ها، نشریات و کتاب‌های مرتبط با تاریخ انقلاب اسلامی است که در آرشیوها و کتابخانه‌های معتبر در دسترس پژوهشگر قرار داشته‌اند. محدوده مکانی پژوهش، شهرستان‌های فراهان و تفرش در استان مرکزی را دربر می‌گیرد و محدوده زمانی آن از قیام پانزده خرداد ۱۳۴۲ تا پیروزی انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ را شامل می‌شود.

۵. مؤلفه‌های نظریه بسیج منابع در فرایند تاریخی انقلاب اسلامی در شهرستان فراهان و تفرش

۵-۱. چالشگران قدرت

مراد از چالشگران قدرت، گروه‌ها و طبقاتی هستند که در تقابل با رژیم پهلوی، با بسیج منابع در پی کسب قدرت و ایجاد تغییرات سیاسی و اجتماعی بودند. مهم‌ترین طبقات و گروه‌های دخیل در فرایند انقلاب اسلامی در شهرهای ایران عبارت بودند از: بازاریان، روحانیان، روشنفکران مذهبی، فرهنگیان، دانش‌آموزان، کارگران و کارمندان. بررسی اسناد و شواهد موجود نشان می‌دهد که چالشگران قدرت در شهرستان‌های فراهان و تفرش نیز، همانند بسیاری از شهرهای دیگر کشور، از همین گروه‌ها و طبقات اجتماعی

تشکیل می‌شدند. در ادامه، نقش و کارکرد هر یک از این طبقات در فرایند بسیج منابع و شکل‌گیری حرکت‌های انقلابی در این دو شهرستان تبیین می‌شود.

۵-۱-۱. طبقه روحانیت

در فرایند انقلاب اسلامی در شهرهای فراهان و تفرش، یکی از طبقات مؤثری که به‌عنوان چالش‌گران قدرت نقش ایفا می‌کرد، روحانیون بودند. روحانیون مبارز شیعه به دلیل توانایی در استفاده از عوامل انسانی (فردی و گروهی، عینی و واقعی، ذهنی و اندیشه‌ای، سازمانی و تشکیلاتی) و نیز عوامل الهی (امداد الهی)، برای ایجاد تحول در ایران زمان پهلوی، بالاترین نقش را در پیروزی انقلاب اسلامی ایران داشته‌اند (آیت، ۱۳۹۴، ص. ۲۴). آن‌ها توانستند کارکردهای خویش را در عرصه بسیج سیاسی در مقاطع مختلف تاریخ به‌ویژه در جریان مبارزات مشروطه و انقلاب اسلامی با توانایی بسیج چند هزار نفری و چند میلیونی نشان دهند (فرهادی، ۱۳۸۹، ص. ۲۳۰). در راستای نقش‌آفرینی طبقه روحانیت در فرایند انقلاب اسلامی در شهرستان‌های فراهان و تفرش می‌توان به فعالیت‌های روحانیونی مانند شماعی همدانی، شیخ سجادی، غلامحسین رحیمی (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۹۲، ج ۲، ص. ۲۴۸) و شیخ عبدالحسین کریمی (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۹۲، ج ۲، ص. ۷۱) اشاره کرد.

۵-۱-۲. طبقه بازاریان

در فرایند انقلاب اسلامی در شهرهای فراهان و تفرش، طبقه بازاریان مهم‌ترین تأمین‌کننده منابع مالی برای انقلابیون بودند و ارتباط خیلی نزدیکی با روحانیون و دیگر گروه‌های انقلابی داشتند. بازاریان، یکی از ارکان پیش‌برنده انقلاب اسلامی به شمار می‌آمدند و همواره در تمامی مراحل پیروزی انقلاب اسلامی نقش اساسی داشتند؛ چنان‌که با حضور در تظاهرات گوناگون و تعطیلی بازار ضربه اساسی بر پیکره دولت پهلوی وارد آوردند (بیاتی، ۱۴۰۰، ج ۲، ص. ۱۶۸). در زمینه نقش بازاریان در فراهان و تفرش می‌توان به سند زیر اشاره کرد:

در پنجم رمضان سال ۱۳۵۷، حوادثی در اصفهان و سپس شیراز به وقوع پیوست که در جریان آن، خون‌گروهی از مردم این شهرها به دست مأموران مسلح حکومتی

بر زمین ریخته شد. در پی این وقایع، مراجع تقلید قم با صدور اعلامیه‌ای از مردم ایران خواستند تا در اعتراض به اقدامات سرکوبگرانه رژیم، در روز ۲۶ مرداد دست از کسب و کار کشیده و اعتصاب کنند. بازاریان تفرش نیز با پذیرش دعوت مراجع تقلید، در آن روز اعتصاب کردند و از گشودن مغازه‌های خود خودداری نمودند (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۹، ج ۹، ص ۱۸۷).

این نخستین اعتصاب عمومی بازاریان تفرش در جریان انقلاب اسلامی بود. یکی از اقدامات مردم تفرش و فراهان برای پیشبرد انقلاب اسلامی تعطیلی بازارها بود؛ چنان‌که در اسناد ساواک در مورد تعطیلی بازار تفرش در ساعت ۱۴/۳۰ دقیقه روز ۱۳/۹/۱۳۵۷ مصادف با سوم محرم آمده است: «تعدادی از اهالی بازار مبادرت به تظاهرات و دادن شعارهای مضره و راهپیمایی در خیابان‌ها نمودند و سرانجام در ساعت ۱۷ متفرق گردیدند» (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۹، ج ۱۸، ص ۲۲۲).

۳-۱-۵. طبقه فرهنگیان (معلمان و دانش‌آموزان)

فرهنگیان اعم از معلمان و دانش‌آموزان، یکی دیگر از ارکان مهم فرایند انقلاب اسلامی در شهرهای فراهان و تفرش محسوب می‌شدند و در تمام روندهای مبارزه علیه رژیم وقت جهت پیروزی انقلاب اسلامی نقش اساسی داشتند. با شروع سال تحصیلی از ابتدای مهرماه ۱۳۵۷، مدارس تبدیل به کانون مبارزه علیه رژیم پهلوی شدند و دانش‌آموزان و معلمان با انسجامی قابل توجه وارد عرصه انقلاب گردیدند. نغمه‌ها و اعتراض‌ها علیه حکومت، از همان روزهای نخست مهر شنیده می‌شد، اما اوج‌گیری آن از نیمه مهر و بعد از آن بود (ارتباط شخصی با جلیل خسرویگی فرمانی). مراکز آموزشی تفرش و فراهان از ۱۳۵۷/۷/۱۵ نیمه تعطیل شدند و دانش‌آموزان و معلمان با صدور اعلامیه‌ای خواسته‌های خود را اعلام کردند. آنان آزادی زندانیان سیاسی، ترمیم حقوق و مزایای کارکنان و دبیران آموزش و پرورش در سطح سایر سازمان‌ها، عدم شکنجه زندانیان و عدم شرکت فرهنگیان در اجتماعات فرمایشی را خواستار شدند (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۹، ج ۱۳، صص ۲۱۲، ۳۹) بر اساس گزارش مورخ ۷ آبان ساواک قم، تمامی مراکز آموزشی تفرش در این روز تعطیل بود و حدود ۴۰۰ نفر از کارکنان آموزش و پرورش و دانش‌آموزان

این شهر پس از یک راهپیمایی آرام در خیابان‌ها، در اداره آموزش و پرورش اجتماع کردند و پس از اعلام مجدد خواسته‌های خود به تدریج متفرق شدند (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۹، ج ۱۴، ص ۳۷۶). در مورد تظاهرات مردم تفرش در تاریخ ۱۳۵۷/۸/۱۱ آمده است: «طی روز جاری حدود ۵۰۰ نفر از دانش‌آموزان دختر و پسر و معلمان در شهر تفرش مبادرت به تظاهرات ملی و راهپیمایی نمودند و پس از اجتماع در میدان شاه، یکی از متظاهرين مبادرت به سخنرانی و سپس به تدریج متفرق گشتند» (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۳۰۱).

۴-۱-۵. زنان

با یک نگاه اجمالی به تاریخ انقلاب اسلامی به خوبی می‌توان دریافت که زنان مسلمان ایرانی قبل از پیروزی انقلاب، نقش فعالی در عرصه‌های گوناگون سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، علمی و فرهنگی داشته‌اند که بیانگر این نکته کلیدی است که زنان علاوه بر اینکه نزد رهبران انقلاب دارای ارزش والایی بودند، در شکل‌گیری انقلاب اسلامی نیز جایگاه بی‌بدیلی داشتند. تاریخ شفاهی زیر گویای نقش بی‌مانند زنان در جریان انقلاب اسلامی در شهر فراهان است: در روز ۲۸ دی ۱۳۵۷، مراسم بزرگداشتی برای شهدا انقلاب در روستای امیرآباد فراهان برگزار گردید و مردم امیرآباد فراهان که مرکزیت مبارزات سیاسی فراهان را در آن زمان شاهد بودند، از مردم متحد و یکپارچه فراهان دعوت به شرکت در این مراسم نمودند. حدود بیش از ۳ هزار نفر از جوانان و بزرگان و زنان با تعداد بیش از ۴۰ دستگاه اتوبوس، مینی‌بوس، کامیون و انواع وانت در سرمای شدید با هدف سازمان‌دهی تظاهرات و راهپیمایی ضمن گذشتن از روستاهای مسیر تا مقصد (امیرآباد فراهان) اعلام انزجار خود را در منطقه به نمایش گذاشتند (ارتباط شخصی با ابوالقاسم سلیم‌آبادی).

۶. مؤلفه‌های غیرسازمانی انقلاب در فراهان و تفرش

۱-۶. مساجد و حسینیه‌ها

در کنار نقش طبقاتی همانند بازاریان، فرهنگیان و روحانیون، گروه‌های دیگری نیز بودند که در جریان انقلاب اسلامی نقش بی‌بدیلی در بسیج عمومی داشتند. این گروه‌ها

حول یک شخصیت روحانی در مساجد و حسینیه‌ها نقش ایفا می‌کردند (کشاورز شکری و فرهادی، ۱۳۹۰، ص. ۹۰). استفاده از مساجد برای سازمان‌دهی مبارزه در فرایند انقلاب اسلامی در فراهان و تفرش بر اساس اسناد تاریخی بیانگر نقش مهم این بنای مقدس است. به‌عنوان نمونه، در یکی از اسناد آمده است:

در تاریخ ۱۷ شهریور ۱۳۵۷ پس از کشتار وحشیانه جمعه خونین در میدان ژاله تهران که عده زیادی از مردم مسلمان به خاک و خون غلتیدند و به شهادت نائل آمدند، بدین مناسبت مجلس یادبود و مراسم عزاداری در مسجد سرآب فراهان در روز ۱۸ شهریور با حضور یکپارچه مردم فراهان برگزار گردید (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۹۲، ج ۲، ص. ۲۷).

بنابراین دولت پهلوی همواره در تلاش بود تا نظارت دقیقی بر مساجد و حسینیه‌ها و فهرست کسانی که در آن مساجد سخنرانی می‌کنند، داشته باشد. مقامات امنیتی رژیم پهلوی با پیش‌بینی بهره‌برداری انقلابیون از منابر و تریبون‌های ماه مبارک رمضان، حدود یک ماه پیش از فرارسیدن آن ماه، ضمن ارسال تلگراف برای مسئولان مربوط در برخی شهرها، از آنان خواستند تا «فهرست کامل از مساجد و منبری که در ماه مبارک رمضان دایر خواهند بود تهیه و همراه با مشخصات صاحبان مجالس و اعضای که به منبر می‌روند تا روز دوشنبه ۵۷/۴/۱۷ تلگرافی اعلام نمایند» (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۹۲، ج ۲، ص. ۷۴).

به گزارش مأموران شهربانی در تاریخ ۱۳۵۷/۱۰/۲۱ در یکی از مساجد تفرش فیلمی به مدت سه شب پیاپی مربوط به وقایع و سرکوب مشهد به نمایش گذاشته شده که یکی از آموزگاران محل مسئولیت پخش فیلم را به عهده داشته است (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۹، ج ۲۴، ص. ۱۱). در سندی در مورد اقدامات ساواک پیرامون کنترل مساجد آمده است:

بدین‌وسیله فهرست مساجد و منبری که احتمالاً در ماه مبارک رمضان در حوزه استحفاظی این شهربانی (فراهان و تفرش) دایر خواهد بود با مشخصات صاحبان و سرپرستان مربوطه به آن‌ها به شرح فهرست تنظیمی اعلام و به آگاهی می‌رساند. تغییر اسامی وعاظی که در مساجد منظور به منبر خواهند رفت قبل

از تسلیم تقاضا از طرف متصدیان و نیز تشکیل مجالس احتمالی دیگر در حال حاضر امکان‌پذیر نیست (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۹، ج ۷، ص. ۴۶۴).

بنابراین از جمله مساجد تفرش که در ماه مبارک رمضان اقدام به روضه‌خوانی و فعالیت انقلابی نمودند، عبارت بود از: مسجد قائمه، مسجد جامع ترخواران، حسینیه ترخواران، مسجد جامع شش ناو و مسجد زاغرم (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۹، ج ۷، ص. ۴۶۴).

۷. انواع منابع قدرت در فرایند بسیج توده‌ها

انواع منابع قدرت در فرایند بسیج توده‌ها عبارتند از:

- (الف) منابع اجبارآمیز مانند اسلحه‌های جنگی، نیروهای مسلح و فناوری دستکاری‌کننده؛
  - (ب) منابع فایده‌مندانه مانند کالاها، خدمات اطلاع‌رسانی و پول؛
  - (ج) منابع هنجاری مانند وفاداری‌ها و تکالیف.
- یک گروه هنگامی اقدام به بسیج می‌کند که کنترل جمعی بیشتری بر منابع اجبارآمیز، فایده‌مندانه و هنجاری به دست آورد و هنگامی بسیج‌زدایی می‌شود که این کنترل را از دست بدهد (تیلی، ۱۳۸۵، ص. ۱۰۵).

۸. انواع منابع قدرت در فرایند انقلاب اسلامی در شهرستان‌های فراهان و تفرش

۸-۱. منابع اجبارآمیز

همان‌گونه که در فرایند انقلاب اسلامی، در میان انقلابیونی که از رهبریت روحانیون به‌خصوص امام خمینی متأثر بودند بهره‌گیری از منابع اجبارآمیز یا وجود ندارد یا در حد بسیار ناچیز است، در فرایند انقلاب اسلامی در فراهان و تفرش هم اسناد و منابع تاریخی گویای عدم بهره‌گرفتن از منابع اجبارآمیز همانند سلاح بوده است و می‌توان گفت تمامی مبارزات مسالمت‌آمیز و در قالب استفاده از مساجد، مدرسه‌ها و ... بوده است. به‌عنوان مثال، می‌توان به سند زیر اشاره کرد:

۱۲ دی هم بی‌حادثه نبود. به گزارش شهربانی تفرش، در این روز حدود یک‌صد نفر [از] جوانان در ساعت ۱۲/۳۰ دقیقه داخل اداره دارایی و شهرداری شدند و عکس‌های الصاقی به دیوارهای ادارات مزبور را کردند و داخل خیابان پاره نمودند که به محض اطلاع به‌وسیله مأمورین متفرق و [از] اتفاقات دیگر جلوگیری به عمل [آمده است]. در این گزارش تأکید شده که بین مأموران و متظاهران درگیری و اتفاقی رخ نداده است (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۹، ج ۲۳، ص ۵۴).

۲-۸. منابع فایده‌مندانه

در فرایند انقلاب اسلامی در فراهان و تفرش، اسناد و منابع تاریخی گویای بهره‌گرفتن از منابع فایده‌مندانه همانند نوار کاست و اعلامیه‌ها به‌عنوان یکی از ابزارهای اطلاع‌رسانی بوده است. گفتنی است پس از حادثه مدرسه فیضیه، آشنایی مردم فراهان و تفرش با امام خمینی بیشتر شد و بعد از رحلت بروجردی، مقلدان آن فقیه بزرگوار از امام خمینی تقلید نمودند و تعداد مقلدان امام امت در شهرهای فراهان و تفرش افزوده گردید و آشنایی بیشتر مردم با رهبریت مبارزه انقلابی از طریق شاگردان امام در داخل و خارج کشور فزونی یافت و مبارزات رفته‌رفته متشکل‌تر شد؛ به‌طوری‌که از این ایام به بعد گروهی اقدام به تهیه نوارهای سخنرانی افشاگرانه امام امت کردند و در فراهان و تفرش دست به تکثیر و انتقال آن جهت توزیع در شهرهای دیگر از جمله اراک و تهران و سایر مناطق نمودند. به دلیل اینکه اتوبوس‌های این منطقه از روستاها به شهر می‌آمدند، ساواک نیز مشکوک نشد و مسافران آن‌ها را تفتیش نمی‌کرد. مبارزان انقلابی از این فرصت حداکثر بهره‌برداری را در جهت توزیع متون سخنرانی‌های امام به‌صورت نوار و مکتوب نمودند همچنین مصطفی نوروزی در مورد استفاده از کاست و نوار به‌عنوان ابزار اطلاع‌رسانی می‌آورد: «در سال‌های ۱۳۵۵ با مراجعه حضوری به قم، اعلامیه‌ها و نوارهای امام را می‌گرفتم و به تفرش می‌آوردم. اول خودم گوش می‌کردم و مخفیانه به افراد امین دیگری می‌دادم» (ارتباط شخصی با مصطفی نوروزی). علاوه بر این، در یکی از اسناد مربوط به مسعود سردارپور، از شخصیت‌های انقلابی حاضر در تحولات انقلاب فراهان، آمده است: «یکی از مبارزان انقلابی فراهان به نام «حبیب‌خان»، اعلامیه‌ها را از تهران و قم

به دست ما می‌رساند و این اعلامیه‌ها پس از نگارش و تکثیر، میان مردم توزیع می‌شد» (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۹، ج ۹، ص. ۱۸۷؛ ج ۱۳، صص. ۳۹، ۲۱۲).

۳-۸. منابع هنجاری

در فرایند انقلاب اسلامی در شهرستان‌های فراهان و تفرش، اسناد و منابع تاریخی حاکی از بهره‌گیری انقلابیون از منابع هنجاری، به‌ویژه شعائر دینی، است. برگزاری مراسم مذهبی در ایام محرم، صفر و رمضان، زمینه تقویت مفاهیمی همچون صبر، ایثار و فداکاری را فراهم می‌کرد. به‌عنوان نمونه، در یکی از اسناد ساواک آمده است: «روز ۱۳/۸/۱۳۵۷ حدود ۵۰۰ نفر از دانش‌آموزان و معلمان شهر تفرش مبادرت به تظاهرات نمودند و پس از اجتماع در میدان شاه آن شهر، یکی از متظاهران برای آنان سخنرانی کرد و سپس به‌تدریج متفرق شدند» (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۹۲، ج ۲، ص. ۳۰۳).

روزنامه اطلاعات در این باره نوشت که چهل هزار نفر از طبقات مختلف مردم تفرش با در دست داشتن عکس‌های امام خمینی و دکتر علی شریعتی خواستار آزادی یک روحانی و دو دبیر به نام شیخ علی موحدی و منصور بازرگان شدند و به امامزاده سید علی‌اصغر که مدفن دو جوان شهید است، رفتند و نماز جماعت برگزار کردند (روزنامه اطلاعات، ۲۱/۱۰/۱۳۵۶، ص. ۱۸). یا در جای دیگر آمده است در تاریخ ۱۳/۸/۱۳۵۷ مردم تفرش به حمایت از حادثه ۱۳ آبان تظاهرات نمودند: «از ساعت ۱۴/۳۰ الی ۱۷ تظاهراتی در تفرش با شرکت ۲۵۰ نفر بر پا شد. تظاهرکنندگان پس از سر دادن شعار درود بر خمینی و ... پراکنده شدند» (مرادپور آرانی، ۱۳۹۷، ص. ۱۲۷).

جدول شماره ۱: چگونگی بسیج منابع در شهرستان‌های فراهان و تفرش

بازتاب و نتیجه	انگیزه و هدف	بازیگران اصلی	شرح و ویژگی	نوع اقدام جمعی
تبدیل شدن مجالس مذهبی به کانون‌های تحریک و بسیج مردمی	انتقال پیام‌های امام خمینی و افزایش آگاهی سیاسی	روحانیون محلی، مداحان، هیأت‌های مذهبی و معلمان مذهبی	برگزاری مجالس عزاداری، دعای کمیل، روضه و سخنرانی‌هایی با مضامین انقلابی و ضد رژیم	مراسم مذهبی با محتوای سیاسی
همبستگی بین اقشار و ارسال پیام اعتراض به حکومت	اعتراض به سرکوب‌ها و حمایت از روحانیت مبارز	معلمان، کارمندان، دانش آموزان و فرهنگیان	تعطیلی مدارس، دیبرستان‌ها و اداره‌ها در اعتراض به رژیم	اعتصابات اداری و آموزشی
گسترش فضای اعتراضی و پیوستن اقشار جدید	محکومیت اقدامات رژیم، ابراز وفاداری به امام خمینی	جوانان، دانش آموزان، بازاریان و کشاورزان	تجمع خیابانی در ایام خاص	تظاهرات و راهپیمایی
آگاهی عمومی از اهداف انقلاب	اطلاع‌رسانی از وقایع و ایجاد انسجام فکری	طلاب، فرهنگیان و دانشجویان بازگشته از قم	انتقال غیر رسمی پیام‌های رهبران انقلاب از قم و تهران به مناطق محلی	توزیع اعلامیه و نوار سخنرانی
تقویت سرمایه اجتماعی انقلاب	حمایت از مبارزان و ایجاد همدلی اجتماعی	زنان محلی، هیأت‌ها و روحانیون	جمع‌آوری کمک مالی و تدارکی	یاری‌رسانی به خانواده شهدا و زندانیان سیاسی

بازتاب و نتیجه	انگیزه و هدف	بازیگران اصلی	شرح و ویژگی	نوع اقدام جمعی
تبدیل کنش مذهبی به اعتراض سیاسی	اعلام نارضایتی از نظام شاهنشاهی از طریق نمادهای دینی	مردم محلات، هیأت‌های مذهبی	سیاه‌پوشی عمومی، نصب پرچم‌های عزاء، نذر و پیمان جمعی	حرکات نمادین مذهبی
هم‌صدایی کامل مناطق با مرکز نهضت	هماهنگی با جریان سراسری انقلاب	علمای برجسته، دانشجویان دینی، بازاریان	سفرهای مکرر طلاب و علما برای اخذ رهنمودها	ارتباط با مراکز انقلابی قم و اراک

۹. انواع بسیج منابع در فرایند انقلاب اسلامی در فراهان و تفرش

۹-۱. بسیج تدافعی

رژیم پهلوی با اتخاذ مواضع و اقداماتی به منابع گروه‌های انقلابی سراسر کشور از جمله فراهان و تفرش از سال ۱۳۴۱ شروع به تعرض کرد که منجر به شروع نهضت روحانیون به رهبری امام خمینی شد. گروه‌های انقلابی در شهرستان‌های فراهان و تفرش همانند روحانیان، بازاریان، معلمان و دانش‌آموزان و زنان در این شهرها دست به بسیج تدافعی زدند. در این راستا گروه‌های انقلابی با توجه به تهدیدی که از سوی رژیم پهلوی علیه آن‌ها می‌شد، منابع خود را برای جنگ با علیه رژیم گرد هم آوردند تا منافع خود را با تدابیری همچون اقدامات زیر حفظ نمایند. در سند ذیل واکنش تدافعی معلمان تفرش تاریخ ۱۳۵۷/۸/۱۱، گویای بسیج تدافعی آن‌ها در مقابل رژیم وقت است: «طی روز جاری حدود ۵۰۰ نفر از دانش‌آموزان دختر و پسر و معلمان در شهر تفرش مبادرت به تظاهرات ملی و راهپیمایی نمودند و پس از اجتماع در میدان شاه، یکی از متظاهرين مبادرت به سخنرانی کرد و سپس به تدریج متفرق گشتند» (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۹۲، ج ۲، ص. ۳۰۱).

بیشتر مدارس تفرش در ۲۹ آبان تعطیل بود. شهربانی این شهر نام مدرسی را که در این روز در اعتصاب به سر می‌بردند، چنین اعلام کرد: دبیرستان‌های پهلوی، زیور کاظمی،

هنرستان صنعتی دکتر خشایار، هنرستان بازرگانی و مدرسه راهنمایی سعدی؛ بنابر این گزارش سایر مدارس دایر بودند (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۴۳۶). وضعیت مراکز آموزشی این شهر در هفته اول آذر تغییر چندانی نکرد و به جز چند مدرسه ابتدایی بقیه مدارس کماکان اعتصاب خود را تداوم بخشیدند (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۹، ج ۱۷، صص ۱۹۷، ۱۰۰). گزارش‌های ساواک حاکی است که تعطیلی مدارس در خلال ماه آذر کماکان ادامه یافت (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۹، ج ۱۷، صص ۵۲۵، ۴۸۱، ۳۵۵، ۲۷۹؛ ۱۳۷۹، ج ۱۸، صص ۱۹۵، ۱۰۵؛ و تلاش‌های رئیس آموزش و پرورش تفرش که می‌کوشید با تشکیل جلسات انجمن خانه و مدرسه به این وضعیت پایان بخشد نیز ره به جایی نبرد (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۹، ج ۱۷، ص ۴۳۳).

علاوه بر این، به دنبال کشتار دانش‌آموزان و دانشجویان در ۱۶ آذر به دست رژیم پهلوی زمینه راهپیمایی در شهر فراهان فراهم گردید و مردم و دانش‌آموزان دبیرستان مرحوم حاج حسین رشیدی با شعار «مرگ بر شاه» اقدام به راهپیمایی کردند، ولی با توجه به تهدید پاسگاه ژاندارمری و مصلحت‌اندیشی عده‌ای از بزرگان تظاهرات را در نیمه مسیر خاتمه دادند و با درخواست روحانیون محل، مردم به منظور جلوگیری از خونریزی متفرق گردیدند و به دنبال این راهپیمایی گسترده تعدادی از مراکز آموزشی تعطیل گردید (ارتباط شخصی با مسعود سردارپور).

۲-۹. بسیج تهاجمی

گروه‌های انقلابی در شهرستان‌های فراهان و تفرش، در واکنش به فرصت‌های موجود، منابع خود را برای تحقق مطالباتی بسیج کردند که پیش از آن، دستیابی به آن‌ها را حق خود تلقی نمی‌کردند. فرصت‌هایی که انقلابیون این شهرها از آن بهره‌مند شدند، متأثر از تحولات سیاسی و اجتماعی کشور بود؛ از جمله گشایش نسبی فضای سیاسی در سال ۱۳۵۶، درگذشت علی شریعتی، سید مصطفی خمینی و احمد کافی، وقوع آتش‌سوزی عمدی سینما رکس آبادان و قیام ۱۷ شهریور تهران. از این رو، با فراهم شدن این فرصت‌ها و در چهارچوب بسیج تهاجمی، انقلابیون فراهان و تفرش خواستار سقوط رژیم پهلوی و

استقرار حکومت اسلامی شدند. اسناد موجود، بیانگر شکل‌گیری بسیج تهاجمی در میان گروه‌های انقلابی شهرهای تفرش و فراهان است. برای نمونه، مردم تفرش در ۱۰ دی ۱۳۵۷ با برگزاری تظاهراتی ضدحکومتی، ستون یادبود چهارم آبان (زادروز محمدرضا شاه پهلوی) را به آتش کشیدند و تخریب کردند. این رویداد در بولتن سری ساواک چنین منعکس شده است: «تظاهراتی در شهرهای آشتیان و تفرش رخ داده و آشوبگران، ستون یادبود چهارم آبان در میدان شهر را به آتش کشیده‌اند» (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۹، ج ۲۲، ص. ۵۲۳).

روزنامه اطلاعات در بسیج تدافعی مردم فراهان را چنین شرح داده است: در تاریخ ۱۶ بهمن ۵۷ همچون روزهای دیگر تظاهرات از محلات فراهان شروع و با پیوستن انبوه مردم که تعداد آن‌ها به حدود ۴ هزار نفر می‌رسید، ادامه یافت. در خیابان اصلی که هم اکنون به خیابان امام خمینی معروف است، پس از طی نمودن نیمی از مسیر رئیس پاسگاه ژاندارمری از ادامه مسیر جلوگیری کرد و نیروهای خود را مسلح در مقابل مردم برای ممانعت قرار داد؛ اما مردم مسیر راهپیمایی را تغییر دادند و بقیه هم به تظاهرکنندگان ملحق شدند... (روزنامه اطلاعات، ۲۱ / ۱۱ / ۱۳۵۷، ص. ۶۷).

همچنین طبق گزارشی در تاریخ ۱۳۵۷/۹/۵ از ساواک تفرش آمده است: «کلیه مراکز آموزشی شهرستان‌های مذکور (فراهان و تفرش) و همچنین اداره آموزش و پرورش روز جاری تعطیل می‌باشند. در ضمن از طرف روحانیون به واسطه واقعه اخیر مشهد روز جاری عزای عمومی اعلام شده است» (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۹۲، ج ۲، ص. ۳۸۹).

۱۰. فرصت و تهدید در فراهان و تفرش

مراد این است که رژیم پهلوی در نزدیکی‌های وقوع انقلاب اسلامی دچار چه بحران‌ها و تهدیدهایی شد که فرصت‌هایی را برای همه چالشگران قدرت انقلابی در کل کشور از جمله در شهرستان‌های فراهان و تفرش در پی داشت. گفتنی است که اساس قدرت حکومت پهلوی مبتنی بر کسب و حفظ مشروعیت و اخذ هویت خاص خود در بین

توده‌های مردم بود، ولی به علت قدرت ایدئولوژی رقیب در داخل کشور مبتنی بر اسلام سیاسی و مبارز که از ناحیه امام خمینی و سپس با تسامح از سوی اشخاصی همچون شریعتی ارائه می‌شد و به تبع آن فقدان یا کم‌اقبالی به ایدئولوژی رژیم و وجود برخی از مسئولان رده‌بالای وابسته به بیگانگان و فاسد و مراکزی همچون ساواک به خصوص «کمیته مشترک ضدخرابکاری» که اعتراض گسترده مردم را برانگیخت و در نهایت رژیم را مجبور به انحلال آن کرد، همه این موارد تهدیدهایی را برای حکومت و فرصت‌هایی را برای چالشگران قدرت به وجود آورد. لذا رژیم در معرض گسترده شدن فاصله عمیق در عرصه‌های فرهنگی و اجتماعی با مردم قرار گرفت. در چنین شرایطی که رژیم با تهدیدهای گسترده و ایجاد فرصت برای انقلابیون مواجه بود، اقدامات پیش‌دستانه‌اش در عرصه‌های گوناگون سیاسی، اقتصادی و اجتماعی نیز با ناکامی همراه گردید (عیوضی، ۱۳۸۲، صص. ۵۸-۸۰) و فرصت‌هایی را برای انقلابیون برای انجام اقدامات گوناگون فراهم آورد.

۱۱. سرکوب یا تسهیل در فراهان و تفرش

هرگونه رفتار رژیم اعم از خشن یا قانونی موجب کنش‌های جمعی انقلابیون و به‌نوعی اقدامات سرکوب محسوب می‌شد و برای انقلابیون شرایط اعتراض و انقلابی را تسهیل می‌کرد که بر اساس اسناد موجود در شهرستان‌های فراهان و تفرش می‌توان به حوادثی ۱۳۵۷ در شهرستان تفرش اشاره کرد. مردم این شهر روزهای مختلف این ماه به تظاهرات خیابانی و مقابله با نظامیان پرداختند. در اسناد باقی‌مانده از ساواک در این مورد آمده است: «بعد از ظهر روز ۱۴/۱۰/۱۳۵۷ تظاهرات پراکنده‌ای در نقاطی از شهرهای تفرش و آشتیان صورت گرفت که با دخالت مأموران انتظامی متظاهرين متفرق شده‌اند» (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۹۲، ج ۲، ص. ۱۴۹).

در این دوره نظامیان پهلوی با سرکوب شدید اعتراضات سعی در کنترل اوضاع داشتند، اما روند به گونه دیگری پیش می‌رفت؛ چنان‌که در اعتراضات مردم فراهان آمده است: بعد از خلع سلاح مأموران فراهان در روز ۱۶ بهمن، پاسگاه ژاندارمری از ناحیه انتظامی تقاضای نیروی کمکی برای مبارزه با مردم می‌نماید و یک ستون نیروی

نظامی به استعداد چندین کامیون سرباز، نفربر و تانک و زره پوش راهی فراهان می‌شود و شهر را از ۱۷ تا ۱۹ بهمن به محاصره درمی‌آورند. بعد از ظهر مأموران به طرف مسجد جامع شهر حرکت و از پاسگاه قبلی (روبروی بانک ملی) شروع به تیراندازی به سوی مردم نمودند؛ به طوری که تا رسیدن به مسجد ۱۶۰۰۰ تیر خالی کردند تا اینکه یکی از افراد انقلابی به نام صفرعلی دستجانی فراهانی به شهادت رسید (روزنامه اطلاعات، ۱۹ / ۱۱ / ۱۳۵۷، ص. ۴۳).

۱۲. وضعیت قدرت چالشگران در فراهان و تفرش

مراد این است که در حوالی پیروزی انقلاب اسلامی در کل کشور و به تبع آن در شهرستان‌های فراهان و تفرش وضعیت قدرت چگونه بوده است. می‌توان گفت هرچند شکل حکومت پهلوی مبتنی بر تفکیک قوای سه گانه بود، اما در عمل قانون اساسی به ابزاری در دست شاه تبدیل شده بود. در واقع، تمیز میان اختیارات شاه و قوای مقننه، قضاییه و مجریه دشوار بود. همه تصمیمات مهم با فرمان‌های شاه ابلاغ می‌گردید و شاه در تمام جنبه‌های عمده سیاست‌گذاری نقش محوری ایفا می‌کرد. کل نظام بر پایه نهادهایی بنا شده بود که همه حول محور شخص شاه متمرکز بود. نخست وزیران را انحصاراً شاه برمی‌گزید. مجلس به رغم حقوق و اختیارات مصرح در قانون اساسی، فقط نقش نمایشی داشت (مرادی جو و دیگران، ۱۳۹۸، صص. ۴۳-۴۴).

علاوه بر موارد فوق، روحانیت و علما با توجه به شبکه‌های اجتماعی و مردم تحت اختیارشان هم دارای قدرت اجتماعی و هم در اثر حمایت‌های مالی مردمی از قدرت اقتصادی در برابر حکومت برخوردار بودند. بازار به علت در دست داشتن بخشی عظیمی از اقتصاد کشور، توان مقابله با رژیم را داشت. مجموعه امتیازاتی که رژیم در دوران مبارزه یک ساله به انقلابیون داد همگی بیانگر قدرت آن‌هاست. شاه علی‌رغم تشکیل دولت نظامی باز هم در مقابل قدرت انقلابیون سر تعظیم فرود آورد و دست به مجموعه اقداماتی زد که بیانگر ضعف وی در مقابل انقلابیون بود؛ بنابراین قدرت انقلابیون با توجه به منابع تحت اختیارشان به مراتب بیشتر از دولت یا حکومت مرکزی بود (کشاوری شگری و فراهی، ۱۳۹۰، صص. ۱۰۱-۱۰۲).

۱۳. کنش‌های جمعی در فرایند انقلاب اسلامی در فراهان و تفرش

عمل جمعی یک گروه مدعی جهت رسیدن به علایق و اهداف مشترک، «کنش گروهی» نامیده می‌شود (کشاورز شکری و فرهادی، ۱۳۹۰، ص. ۸۴). در تحولات انقلابی در شهرستان‌های فراهان و تفرش، دو نوع «کنش جمعی واکنشی» و «کنش جمعی ابتکاری» به‌وسیله گروه‌های مختلف انقلابی صورت گرفت. گروه‌های انقلابی در فراهان و تفرش در مقابل اقدامات تعرضی رژیم شاه همانند تحقیر ارزش‌های دینی به‌وسیله برگزاری جشن هنر شیراز و یا جشن‌های دو هزار و پانصدساله، به «کنش جمعی واکنشی» روی آوردند.

در این دوره گروه‌های انقلابی در فراهان و تفرش «کنش جمعی ابتکاری» خود را با اعتصابات، تظاهرات، راهپیمایی‌ها و نزاع‌های خیابانی و حمله و گریز میان نیروهای انقلابی و رژیم شکل دادند. سند زیر کنش جمعی شهر فراهان در فرایند انقلاب اسلامی را که خواهان اعتصابات گسترده بودند، نشان می‌دهد. طبق گزارش واصله به ساواک در محرم ۱۳۵۷ آمده است:

مردم فراهان در شب ۷ محرم در مساجد با نوحه‌سرانی و بیان شعارهای «زننده بادا حسین که عدل و احسان نمود، مرده بادا یزید که ظلم و طغیان نمود، زیر هر سنگ و خاک جوشید این خون پاک و...» اقدام به عزاداری و اعلام انزجار به رژیم نمودند. روز ۸ محرم نیز مردم با شعار «نصر من الله و فتح قریب»، «مرگ بر شاه»، «ای شاه خائن آواره گردی، خاک وطن را ویرانه کردی و...» راهپیمایی در خیابان‌های اصلی شهر را شروع کردند که بدون درگیری پایان یافت. روحانیون در روستاهای اطراف و ۸ مسجد فعال آن روز فراهان به افشاگری علیه دولت پهلوی پرداختند و پس از این روز، تظاهرات به‌طور روزانه دو بار صبح و عصر در فراهان با حضور یکپارچه مردم با شور وصف‌ناپذیری ادامه یافت (بیاتی، ۱۴۰۰، ص. ۲۶۶).

مدل بسیج منابع در شهرستان‌های فراهان و تفرش

شرایط کلی جامعه:

۱. ساخت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی دوران پهلوی
۲. فضای سرکوب، نابرابری و تضاد طبقاتی و محدودیت‌ها

عناصر درون‌گروهی (درون‌مدعیان)

۱. منافع مشترک:
  - اعتراض به سلطه پهلوی
  - انگیزه‌های دینی، اجتماعی و سیاسی
۲. سازمان:
  - روحانیت، بازاریان، فرهنگیان و زنان
  - مساجد، حسینیه‌ها و انجمن‌های مذهبی
۳. بسیج منابع:
  - منابع اجبارآمیز (محدود)
  - منابع فایده‌مندانه (اعلامیه، نوار کاست)

عناصر برون‌گروهی (محیط بیرونی)

۱. سرکوب یا تسهیل: واکنش رژیم پهلوی
۲. قدرت: توان مقاومت و نفوذ گروه‌های اجتماعی
۳. فرصت و تهدید: تغییر شرایط سیاسی و اجتماعی

انواع بسیج

- بسیج تدافعی: واکنش به تهدید بیرونی
- بسیج تهاجمی: بهره‌گیری از فرصت‌های سیاسی
- بسیج تدارکی: ذخیره و آماده‌سازی منابع

کنش جمعی

- تظاهرات، اعتصاب، درگیری‌های خیابانی
- تخریب نمادهای سلطنتی
- همبستگی اجتماعی و مذهبی

پیامد نهایی

- شکل‌گیری بسیج انقلابی در فراهان و تفرش
- و مشارکت مؤثر مردم در پیروزی انقلاب اسلامی

مدل فوق نشان می‌دهد که در شهرستان‌های فراهان و تفرش، ترکیب عناصر درون‌گروهی (منافع، سازمان و بسیج منابع) با عوامل بیرونی (قدرت، سرکوب و فرصت و تهدید) منجر به شکل‌گیری الگوهای مختلف بسیج (تهاجمی، تدافعی و تدارک‌کی) و در نهایت بروز کنش‌های جمعی انقلابی شده است.

نتیجه‌گیری

چارلز تیلی در کتاب از بسیج تا انقلاب، فرایند شکل‌گیری کنش‌های جمعی در جوامع انقلابی را تبیین می‌کند. الگوی پیشنهادی او برای توضیح کنش‌های جمعی، «الگوی بسیج» است که رفتار گروه‌های مدعی قدرت را بر اساس متغیرهای مشخصی تحلیل می‌کند. این متغیرها شامل چالشگران قدرت، مؤلفه‌های غیرسازمانی انقلاب، انواع منابع قدرت در فرایند بسیج توده‌ها، شیوه‌های مختلف بسیج منابع، فرصت‌ها و تهدیدها، سرکوب یا تسهیل، وضعیت قدرت چالشگران و در نهایت کنش‌های جمعی است. در این پژوهش، بر اساس الگوی بسیج تیلی، این متغیرها در شهرستان‌های فراهان و تفرش در فرایند انقلاب اسلامی (۱۳۴۲ تا ۱۳۵۷) مورد بررسی قرار گرفت و نتایج زیر حاصل شد:

- **چالشگران قدرت:** گروه‌ها و طبقات اصلی که در برابر رژیم پهلوی با بسیج منابع به دنبال کسب قدرت بودند، شامل طبقه روحانیت، بازاریان، فرهنگیان و زنان.

- **مؤلفه‌های غیرسازمانی انقلاب:** علاوه بر طبقات فوق، گروه‌های غیرسازمانی نیز در انقلاب نقش داشتند. این گروه‌ها که سازمان رسمی نداشتند، بیشتر حول محور شخصیت‌های روحانی فعالیت می‌کردند و نقش مهمی در تهییج و بسیج عمومی ایفا نمودند. محل فعالیت آن‌ها بیشتر مساجد و حسینیه‌ها بود و برنامه یا نظامنامه رسمی نداشتند.

- **انواع منابع قدرت:** در فرایند انقلاب اسلامی در فراهان و تفرش، استفاده از منابع اجبارآمیز مانند سلاح صورت نگرفت. منابع قدرت بیشتر شامل اطلاع‌رسانی (نوار کاست و تبلیغات) و منابع هنجاری (برگزاری مراسم مذهبی در ایام محرم، صفر و رمضان) بود.

- **انواع بسیج منابع:** روش‌های بسیج شامل بسیج تدافعی (مانند تخریب تمثال شاه) و بسیج تهاجمی (اعتصابات، تعطیلی بازارها و تظاهرات) بود.

- **کنش‌های جمعی:** کنش‌های جمعی در فراهان و تفرش شامل دو نوع بود:

۱. کنش جمعی واکنشی: اعتصابات و تعطیلی‌ها؛
۲. کنش جمعی ابتکاری: درگیری‌های خیابانی و زدوخورد میان نیروهای انقلابی و رژیم پهلوی.

در مجموع، تحلیل بر اساس الگوی تیلی نشان داد که انقلاب اسلامی در شهرستان‌های فراهان و نقرش نتیجه تعامل میان طبقات فعال، گروه‌های غیرسازمانی، استفاده هوشمندانه از منابع قدرت و انواع کنش‌های جمعی بود که همگی در راستای تغییر نظم سیاسی کشور عمل کردند.

منابع

- آیت، مظفری (۱۳۹۴). نقش روحانیت در پیروزی انقلاب اسلامی ایران. پیام، ۸ (۱۱۶)، ۲۴-۳۸. <http://noo.rs/bfy2e>
- افضلی، محمدابراهیم (۱۳۸۶). نسیم نقرش. تهران: مفاهیم.
- بیاتی، هادی (۱۴۰۰). انقلاب اسلامی در استان مرکزی. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- تیلی، چارلز (۱۳۸۵). از بسیج تا انقلاب. ترجمه علی مرشدی زاد، تهران: پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی.
- رجبی، مسعود (۱۳۹۰). رجال تاریخ‌ساز نقرش. تهران: سایه‌بان.
- رشیدی، احمد (۱۳۹۹). انقلاب اسلامی در استان مرکزی. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- روزنامه اطلاعات (۲۱ / ۱۰ / ۱۳۵۶).
- روزنامه اطلاعات (۱۹ / ۱۱ / ۱۳۵۷).
- روزنامه اطلاعات (۲۱ بهمن ۱۳۵۷).
- زمانی‌نیا، مصطفی (۱۳۸۴). کهن دیار فراهان. تهران: سیامک.
- سیفی نقرشی، مرتضی (۱۳۶۱). سیری کوتاه در جغرافیای تاریخی نقرش و آشتیان. تهران: امیرکبیر.

- عیوضی، محمدرحیم (۱۳۸۲). تئوری‌های ساخت قدرت و رژیم پهلوی دوم. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- فرهادی، احسان (۱۳۸۹). تحلیل مقایسه‌ای بسیج منابع در انقلاب‌های مشروطه و اسلامی بر اساس نظریه چارلز تیلی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه شاهد.
- کشاورز شکری، عباس و فرهادی، احسان (۱۳۹۰). بسیج منابع در انقلاب اسلامی ایران. پژوهشنامه انقلاب اسلامی، ۱(۱)، ۷۹-۱۰۷.
- https://rjir.basu.ac.ir/?_action=article&kw=33&_kw
- مرادپور آرانی، معصومه (۱۳۹۷). روزهای حماسه و نور: روزشمار انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۶-۱۳۵۷. تهران: بنیاد تاریخ‌پژوهی و دانشنامه انقلاب اسلامی.
- مرادی جو، علی جان، ازغندی، علیرضا و ابطحی، سید مصطفی (۱۳۹۸). چالش‌های سیاسی طبقه متوسط جدید در جمهوری اسلامی ایران. مطالعات سیاسی، ۱۲ (۴۶)، ۴۱-۶۰.
- <https://sanad.iau.ir/Journal/jourm/Article/960413>
- مرادی غیاث‌آبادی، اسماعیل و مرادی غیاث‌آبادی، رضا (۱۳۹۱). فراهان‌نامه: نگاهی به فرهنگ و آداب و رسوم مردم فراهان. تهران: پژوهش‌های ایرانی.
- مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات (۱۳۷۹). انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک. تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
- مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات (۱۳۹۲). انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، روزشمار استان مرکزی. تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.